

633 1/2(163)

77-15

Кар. 108 - 1

Харайай-Черкес
ОБЛАСТА

НАРТЮХЧЮНЮ

ПАМЯТКАСЫ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
ОБЛАСТНЫ
НАРТЮХЧЮСЮНЮ
ПАМЯТКАСЫ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1961

Кар. 108.-1

Карачаево-Черкесская
ОБЛАСТНАЯ
БИБЛИОТЕКА

В переводе с русского на карачаевский язык печатается
по изданию „Памятка кукурузовода Карачаево-Черкесии“
Карачаево-Черкесское книжное издательство
Черкесск — 1961

КПСС-ни Ара Комитетини Январь Пленуму (1961 дж.) «...бютеу болумланы не къадар кючлю хайырландырыб, мюрзеуню, технически культураланы, гардош бла овощланы, этни, сютню дагъыда ала кибиб башха продукталаны быйыл эмда джуукъ джылланы ичинде адамыча дженъил ёсдюрюу бусагъатда баш ишти» деб чертгенди.

Ол Пленумда сёлешген сёзюнде Никита Сергеевич Хрущев бютеу эл мюлк производствону ёсююне, аны ичинде малчылыкъгъа да, эм бек керекли иш—мюрзеу битдирген мюлкню ёсдюрюудю, мюрзеу чыгъарыуну ёсдюрюуде да баш резервлени бири мюрзеулюк нартюхню ёсдюрюудю деб алай айтханды.

Бу культура мюрзеуге деб салыннъан

джерлени аслам этиу эмда ол джерлени хар гектарындан 50 центнерден аз болмагъан мюрзеу алыу (джыйыу) Къарачай-Черкес областны эл мюлкде урунъанларыны Совет Союзуна Коммунист партиясыны келлик XXII съездине эм алакат саугъалары боллукъду.

Аллай битим алыр ючюн бютеу нар-тюхчюлюк ишлени адамыча келтирюрге, наука бла алчы сынамланы дже-тишимлерин бу иште кенъ джаяргъа, нар-тюхню битдириуге кѣб кыйын, кѣб сред-ство къоратмаз ючюн, къолдан келген чакълы бир ишни механика кючге кечю-рюрге амалсыз керекди.

Хар ишчи бригадада, аны ичинде уа— хар звенода, джерни болумуна кѣре, аны тюзлюгюне, тиклигине кѣре, техниканы санына кѣре нартюхден миик битим алыу-ну технологиясы белгиленирге керекди.

Нартюх ёсдюрюуде иш къурау метод-

ну эм алчы формасы 300—350 гектар джерге къараялырча абадан механикаланнъан звеноладыла.

Агрономну башчылыгъы бла хар звенода технологическая карта салыныргъа керекди, механикаланнъан бригадалада уа инженерни (механикни) башчылыгъы бла ол карталаны тамалларында техниканы хайырландырыуу графиги салыныргъа керекди.

Технологическая картаны салгъан заманда джерни суу кереклисине, аманхансны къоратыугъа, керекли заманда битимлеге удобрение бериуге, аланы заранчыладан, аурууладан сакълауу, джерни битимге аш берген баш къатын кючлю джелледен, джаум ырхыладан сакълауу эм уллу эс бёлюрге керекди. Аны бла бирча нартюхню биология халына, аны салыннъан джерине джарашырына да эс бёлюрге керекди.

НАРТЮХНЮ БИР КЪАУМ БИОЛОГИЯ ХАЛЛАРЫ

Усдаланы эмда эл мюлк алчыланы, сынамларына, ала кёрген затха кёре, бусагъатдагъы агротехника бла бизни областны топракъ-климат болумунда бир гектарда нартюхден 140 центнерге дери къургъакъ масса чыгъады. Нартюх сют толтуруб бошагъан заманда къарауу бла 700 центнер чий масса, къатыб бошаса уа 100 центнер ууулмагъан мюрзеулюк нартюх береди.

Бизде бир гектар джерге 50—60 тонна мешхут тегюлюб, нартюх сют толтура тебреген заманда, керек болгъан кезюуде сугъарылса, бир гектардан 160 центнер мюрзеулюк нартюх алыргъа болгъанын джашау (сынам) кёрюзгенди.

Нартюх баш къусуб тебреген кезююнде сууну бек излейди, сора суу (джаум) джетишмесе, чапракълары

джыйырылыб башлайдыла. Ол кёзюүде нартюхню чапракълары талай кере муал болсала, аны 50 процент чакълы бири билек айырмай къояды. Нартюх не аз да суу керекли болса, ол акъырын ёседи эмда нартюх билеклери уакъгъа айланадыла.

Бир джанъыз нартюх битим ёсген кёзюүюнде (джашауунда) 200 литр суу джутуб, хауагъа тылпыу этиб чыгъаргъанын, бир нартюх уя 40 челек сууну къоратханын нартюхчю усдала унутмай, топракъларыны мылылыгъына эс бёлгенлей турургъа керекдиле.

Нартюх джылыны суйген культураланы бирине саналады. Алай болса да арт кёзюүде суукъгъа тёзген кёб тюрлю сортла бла гибриdle чыгъарылыб, сыналгъандыла.

Суукъгъа чыдагъан халлары бизни кесибизде битген зубовидный бла кремни-

стый деген Черкес акъ нартюх эмда Къарачай сары нартюхню да барды. «Одесская-10» деген сорт бла «Буковинский-3» деген гибрид суукъгъа артыкъ да бек чыдайдыла. Нартюх урлукъ салыныуу бу сортла эмда гибридле бла башларгъа керекди. Эртде салыннъан урлукъну бир-бирде осал чыгъауу ол кёзюуде заманы суукълугъу ючюн болмайды, ол урлукъну терен (7—10 см) салыннъаны ючюн болады. Аллай теренликде мылы аур къара топракны тубюнде чыгъаргъа хазыр бюртюкlege хауа джетишмей, чыкъмай къаладыла. Эртде салыннъан нартюх ариу чыгъар ючюн, джерге мешхут тегерге, аны иги джумушатыб тюзетирге, урлукъну да андан сора 4 сантиметр теренликге салыргъа керекди.

Джер иги джумушамаса, джаш битимлени питаниеелери (ашлары) къарыусуз болуб къалады. Къаты джерде бит-

ген нартюхню чапракълары керекли-
синден кѣб болмасала да, бир-бирлерине
джуукъ ёсгенлери себебден, нартюхню
ёсюмюне заран боладыла. Аллай шылаб
нартюхлекеч чачакъланадыла ъмда ала-
ны нартюхлери иги айныялмайдыла. Бу
зат не ючюн болады десенъ, нартюхню
ёсюмюне джарагъан микроорганизмле
къаты топракъда иги юйрейелмейдиле.
Аны тышында микроорганизмле юйрер
ючюн джерде перегной не къадар кѣб
болса ол къадар иги болады.

Чакъгъан кѣзююу бла бешинчи чап-
ракъ айыргъан кѣзююню арасында нар-
тюх баш къусуб къын айырыб башлайды.
Аны юсюнде ненча нартюх билеги бол-
лугъу—бири, экиси, ючюсю неда андан
артыгъы—нартюхге ол кѣзюуде къара-
гъанынъа кѣре боллукъду.

Сют толтура тебреген кѣзюююнде хау-
ада нартюхге иги битим чыгъар ючюн

керекли углекислота джетмеген кёзюле боладыла.

Джерге кереклиси чакълы бир мешхут тегюлген эсе, джерни джумушатыб, бактерияла юйреб, мешхутну чиритирча этерге керекди, ол заманда нартюх хауадан табмагъан углекислотаны джерден алыб. иги битим берликди.

УРЛУКЪ САЛЫРГЪА УЧАСТОК САЙЛАУ

Нартюхню эм иги предшественниклери кълчыкълы культураладыла. Алай'а джыл сайын джерге органический эмда минерал удобрениеле берилселе, сабагъы туюбу бла орулса, кёсёу бла кюреш бардырылса, (урлукъгъа дарман салынса, ауругъан битимле заманында кесилселе), битимин аз этмегенлей, бир-бириызындан кёб джылны нартюхню бир джерге салгъанлай турургъа боллукъду.

Бачханы кулдасы уатылгъандан сора, келтириб хар гектаргъа 5—10 тонна чирий башлагъан мешхут, 1,5 центнер хлор калий бла суперфосфат къатышхан органоминарал удобрение салыргъа керекди. Аны ызы бла джер предплужниги болгъан къаладжюк бла 27—30 см теренликге зябха сюрюлюрге керекди. Аманхансны къурутур ючюн, къачда огъуна не культивация этерге неда зябны тырнауу болгъан агрегат бла джумушатыргъа керекди.

Алай бла, нартюх салынныкъ джер массивле озгъан джылны джайындан огъуна айырыладыла. Алай'а ол джерлеге джаз келгенлей дагъыда джанъыдан къараб, джараусуз джер табылса, аны аушдуругъа керекди. Нартюх кечигиб бишген тау джерледе аны северге айланъан бетлеге салмазгъа керекди.

УРЛУКЪ САЛЫРНЫ АЛЛЫ БЛА УЧАСТОКГА КЪАРАУ

Джерни мылылыгъын сакълар ючюн, джазны биринчи кюнлеринде сабанны сюрюлген джанына кенделен айланыб тырнау этерге амалсыз керекди. Тау этекледе хар джаум джаугъанны ызы бла къысха заманны ичинде къайтарылыб бачхагъа тырнау этиледи. Хар тырнау этилгени сайын тамырлана башлагъан аман ханс къорайды, тюшген джаум кебмей джерде иги сакъланады, нартюхню ёсюмюне себебликлери болгъан микроорганизмле да тынч юйрейдиле.

Нартюх—кеч салыннъан культураланы бириди, ол себебден урлукъ атылгъынчы огъуна аман хансны къоратыргъа мадар барды. Тырнауу болгъан агрегатны корпус лущильниги бла эки-юч кере джумушатхан джерден аман ханс тынч къо-

райды. Джерни биринчи кере 14 см тереңликге джумушатхан заманда, тырнау-ну орнуна ичлеринде суулары болгъан джыгырыклы луцильникни джибериб, аман хансны урлугъу дженъил эмда бирден чыгъарча этилсе, артда аны ызы бла баргъан культивация аман хансны тамырын эзиб, ол аякъланмазча къоратыб джибереди.

ДЖЕРГЕ УРЛУКЪ АТХЫНЧЫ ЭМДА АТХАНДАН СОРА УДОБРЕНИЕ БЕРИУ

Нартюхден иги битим чыгъар ючюн, джерни питательный веществосу кѣб болургъа керекди. Хар колхозну эмда совхозну джаз кѣзюуге чириген мешхуту, къанатлы помѣту кѣб болады, аны бла бирча иги кесек кюл джыяр мадары да барды. Бу удобриениеле минерал удобре-

ниеле бла бирча, нартюхге бек керекли затладыла.

Органо-минерал удобрениеле джерге аны арт тырнауу этилгинчи бериледиле. Хар гектар джерге 5 тонна иги чириген мешхутха бир центнер бла джарым суперфосфат, аллай бир да аммиак селитра бла кюл, 3-4 центнер къанатлы помёт (мешхут) смесь бериледи. Джерни бу тукъум семиртиу хар битимде эки-юч нартюх билек айырыллыгына толу ышандырады.

Сабан тюзледе кереклиси чакълы бир мешхут болур ючюн, анъа джоюлгъан средствуону аз этер ючюн джерге урлукъ атыб бошагъанлай, академик Т. Д. Лысенкону методу кѣргюзгенча, джанъы мешхутну площадкалагъа ташыб, мешхутлу джер компостла хазырларгъа керекди. Къачда эмда экинчи джыл ол компостладан алагъа джуукъ нартюх

салынныкъ джерлени хар гектарына 20 тоннагъа дери удобрение берирге бол-
лукъду.

Аны тышында культивациягъа дери
эмда культивациядан сора урлукъ са-
лыннъан бачхалагъа къараб, джерде
джетишмеген удобрениеледен подкормка
этедиле. Сабанлада нартюх чапракъ-
ланы учлары наныкъ бетли болуб къы-
зарыб башласа, хар гектаргъа 50-ден
100 килограммгъа дери суперфосфат са-
лыб, подкормка этерге керекди. Алай
болмай чапракъланы къыйырлары сар-
гъалыб, учлары да къуу болуб башлай
эсе—джерге, хар гектаргъа 40-60 кг калий
туз эсеблеу бла, подкормка этерге керек-
ди. Чапракъла кёклей тургъанлай, орта-
лары бла баргъан сызлыкъ саргъалыб
башласа да, хар гектаргъа 100 кг азот
салыб, битимлеге подкормка этедиле.

Башында айтылгъан затланы экиси

неда саулай ючюсю да табылса, ол заманда. удобрениелени къатышдырыб, подкормканы бир джолгъа этедиле.

УРЛУКЪЛАНЫ САЛЫРГЪА ХАЗЫРЛАУ

Эм алгъа башлаб, джерге салыргъа Буковинский-3, ВИР-42, Краснодарская-49 районланнъан гибридлини аны бла бирча элит амда Одесская-10 сортну, кесибизде битген кремнистый бла зубовидный акъ нартюхлени урлукъларын сайларгъа керекди. Тышындан алыннъан урлукъланы урлукъ эмда сортлукъ агъачларын бегитген къагъытлары болургъа керекди. Дженъил чакъмазлыкъ урлукъланы совхозну (колхозну) баш (тамада) агрономуну эркинлиги болса, саладыла.

Урлукъланы джер тюрбюнде джашагъан заранчыладан сакълар ючюн, аланы транозан деген дарман бла протравли-

ват этиб, (бир тоннагъа бир килограмм)
сора гексохлоран порошокну себедиле.
Топракъда джашагъан заранчыланы
(проволочниклени эмда башхаланы) кѣб-
люклери, азлыкълары обследования
этилиб билинсе, сора гексохлоранни
къаллай бир себиллиги да андан сора бел-
гили болады. Орта тергеу бла бир квад-
рат метрде ондан артыкъ проволочник
табылса, аланы къоратыр мадарла этил-
гинчи, ол джерге нартюх урлукъ салыу-
ну сабыр этерге керекди.

Тюз джерге салырны аллы бла нар-
тюх урлукъну хар тоннасына 40 гектаро-
порция фосфоробактерин порошок се-
берге (къатышдырыгъа) керекди.

НАРТЮХНЮ УРЛУГЪУН САЛЫУ

Суукъ хауа аз айлангъан джерледе
суукъгъа иги тѣзген урлукъланы сайлаб,
нартюхню джерге апрельни экинчи дека-

дасыны аягында салыб башларгъа керекди, ВИР-42 гибридни апрельни аягында неда майны ал кюнлеринде салыргъа боллукъду.

Бютеу план бла нартюх салынныкъ джерге урлукъну тёртгюл уя джорукъ бла салыргъа керекди, аны бла бирча урлукъ салгъан кёзюуде джерге минерал удобрение бериб, (удобрение уяны къатына салынады), сеялкалы агрегат бла джабаргъа керекди.

Ал кюнледе урлукъ 4-5 сантиметр теренликге салынады, арт кюнледе уа-6-8 сантиметр теренликге салынады. Хар уягъа лабораторияда сыналыб иги чыгъарыкъ 3-4 бюртюк салыныргъа керекди.

УРЛУКЪ САЛЫННАН ДЖЕРГЕ КЪАРАУ

Тамырлана башлагъан бюртюкге хауа табылыр ючюн, ол джерден тынч чыгъар

ючюн эмда чыгъыб башлагъан аман хансны къоратыр ючюн урлукъ атылгъандан сора 4-6 кюнден нартюх бачхагъа тырнау этерге керекди.

Бачхагъа экинчи тырнау керек болса, нартюх чыгъыб, 4-5 чапракъ айырыб айныгъандан сора, не джаум джауѓъанлай неда аман ханс кѣб джайылса этедиле. Экинчи тырнау ну нартюх тамыры бла чыкъмагъан (тырнау ну тиши джетсе) сынмагъан кюндюзгю кѣзюуде бардырадыла.

Нартюх чыкъгъан кѣзюуден башлаб, 40-45 кюнден бачханы узунлугъу бла кенълигине ючюшер культивация бардырыгъа керекди. Биринчи культивация джюлгючлю лапкала бла 10-12 см теренликге бардырылады, экинчи культивация—эки джанлы лапкала бла 8-10 см теренликге, ючюнчю да чучхуучу лапкала бла 6-8 см теренликге бардырыла-

ды. Биринчи бла экинчи культивацияда чагалаучу тырнаучукъла бла эмда ротацион мотыгала (чагала) бла хайырланыб, уя ичледе ёсген аман хансны къоратыргъа керекди. Тау джерледе мылы топракъгъа экинчи культивация бардырылгъан заманда тырнауланы орнуна загортачланы (къалаучуланы) джюрютедиле. Аны себеби бла уялада битген аман хансла топракъ тюбюне тюшедиле, нартюхню питаниеси иги болады, айырылгъан баразачыкъла бла артыкъ суу саркъаргъа да таб болады.

Бачхалагъа культивация этген заманда, нартюхге подкормка болур ючюн, битим питаниелени хайырландырыргъа, аман ханс бла химия (гербицидлени болушлугъу бла) кюрешни бардырыр ючюн, бюркюучю культиваторланы джюрютюрге керекди. Хар гектаргъа 2,4 Д герби-

цидден бирер килограмм бюркеге керекди.

Сабанны узуну бла кенъине этилген биринчи культивациядан сора, уялада нартюх битимлеге къараб, ючден артыгыын къол бла джыртаргъа керекди. Бир-бирде, къарыу̀сузуракъларына къараб, ючюнчю битимлени да къоратадыла.

Джерни мылылыгына, удобриениесине кёре къараб, бир гектарда 40-50 минъ битим къалдырыгъа керекди.

Тизгин аралагъа узунлукъ бла кенъликге этиллик культивацияны эки сменагъа бардырадыла. Иште иесизлик болуб, заран тюшмез ючюн, культивацияны бир смена сабанны узунлугъуна, бири да кенълигине бардырады. Аны бла бирча кюн сайын звеногъа берилген джерни ондан бирине культивация этилиб барыргъа керекди.

Нартюх бир кёзюуде сютлениб, бир-

ден къатар ючюн, джыджымны тартыб, аны болушлугъу бла, искусственный опыление (букъуландырыу) этерге керекди.

БИТИМНИ ДЖЫЙЫУ

Нартюхню силосха орууну башлауда асыры ашыгъыргъа керек болмайды, не ючюн десень, нартюхню бюртиюгю бир кесек ёсмесе, силосну хайыры аз болады. Нартюхню сютден толгъаны бла бишгенини арасында анъа хар гектарда не аз болса да 2 центнер мюрзеу къошулгъанын унутмазгъа керекди.

Силослукъ нартюх джерге басдырылмай, тюз къаланыб къалса, ол эм учуз, эм аламат силос болады. Силосну сууу джерге агъыб кетмез ючюн (гусеницалы трактор теблеген заманда), силос къаларны аллы бла бир тонна силос салынныкъ джерге 1,5—2 центнер эсеблеу бла тууралгъан салам тешерге керекди.

300 тонна силос массаны къалар ючюн, тубюне тешелген саламны диаметри 20 метр, 1000 тоннаны къалар ючюн'а—30 метр болады.

Нартюх сютден толуб къата башлагъан кёзюуде, специальный комбайнланы хайырландыргъан бла бирча, мюрзеу джыйгъан комбайнла бла да хайырланыб, мюрзеуню къабыргъаларына къара чайыр джагъылгъан бёлюмлю цемент урулада консервировать этерге керекди.

Нартюхню мюрзеу джыяргъа деб орулуу кеч башланса, битим кёб тас болады, аны бла бирча нартюх орулгъандан сора ол салыннъан джерледе барлыкъ эл мюлк ишле артха къаладыла. Ол зат болмаз ючюн, нартюх орууну къолдан келген чакълы бир механикаландырыргъа керекди.

**Памятка кукурузовода
Карачаево-Черкесии**

Ответственный за выпуск *Д. Х. Кубанов.*

Сдано в набор 4-V-1961 г. Подписано к печати 15-VI-1961 г

Формат 84x108¹/₄ Физ. п. л. 0,37. Усл. п. л. 0.61.

Уч. изд. л. 0,44. Тираж 700 экз. Заказ № 1927. Цена 1 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, ул. Ленина, 35-а.

Черкесская типография, г. Черкесск, ул. Комсомольская, 32.

Цена 1 руб.

НА КАРНАТИНСКОМ ЯЗЫКЕ
ПАМЯТИ
КУКУБУ ЛЮБДА
КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕЗИ

Карагачево-Черкесский районный педагогический институт
Меридиты — 1961